

JELLENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

- LACKFI JÁNOS verse 529
SIMON MÁRTON versei 530
NAGY MÁRTA JÚLIA versei 533
POÓS ZOLTÁN verse 536
KERESZTURY TIBOR: Mint az állat (*regényrészlet*) 537
MARGETIN ISTVÁN: Hogy szokjam a levegőt (*elbeszélés*) 541
ANTAL BALÁZS: Hullámozás (*elbeszélés*) 548
URSZULA HONEK versei 557
TOROCZKAY ANDRÁS verse 560
MAKÁRY SEBESTYÉN versei 563
RALF ROTHMANN: Az álmatlanok szállodája (*novella*) 566
KRZYSZTOF CZYŻEWSKI: Élni lélekszakadva (*esszé*) 576
TAKÁTS JÓZSEF: Puskin utópikus értelmezése
(*Dosztojevszkij Puskin-beszédéről*) 585

*

- VÁRKONYI GYÖRGY: A négyzet atyjának leveleiből
(*Molnár Farkas-dokumentumok*) 594
SZEREDI MERSE PÁL: Kassák Lajos és a *Ma* folyóirat nemzetközi
kapcsolataiból (*A jugoszláv és a spanyol avantgárd 1921–1922*) 600

*

- BEDECS LÁSZLÓ: Kik is ők egymásnak? (*Fekete Vince: Gyönyörű apokalipszis*) 610
GYÖRFFY MIKLÓS: Feszület helyett bitófa (*Horváth Viktor: A Júdás-terv*) 614
P. MÜLLER PÉTER: Jolántól Diannáig – áttűnések, átváltozások a Parti Nagy-
teátrumban (*Parti Nagy Lajos: Mauzóleum – hat színdarab*) 619
OWAIMER OLIVER: A leporolt nemzeti klasszicizmus
(*Takáts József: Másik mitológia. Tanulmányok a 19. század magyar irodalmáról*) 629

*

MELLÉKLET

- JÁNOSSY LAJOS: Itt élet (*dráma*)

2025

JÚNIUS

JELENKOR

LXVIII. ÉVFOLYAM

6. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Főszerkesztő-helyettes
GÖRFÖL BALÁZS

Szerkesztő
FENYŐ DÁNIEL

Tördelőszerkesztő
KISS TIBOR NOÉ

Szerkesztőségi titkár
KOZMA GYÖNGYI

A szerkesztőség munkatársai
PARTI NAGY LAJOS
főmunkatárs

BERTÓK LÁSZLÓ, CSUHAI ISTVÁN, HAVASRÉTI JÓZSEF, KERESZTESI JÓZSEF,
NAGY BOGLÁRKA, PINCZEHELYI SÁNDOR, SZOLLÁTH DÁVID, TAKÁTS JÓZSEF,
THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ, VÁRKONYI GYÖRGY

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 7–8.
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310–673, 215–305, 510–752, 510–753.
A szerkesztőség e-mail címe: jelenkor58@gmail.com

Arra kérjük a folyóiratunkban még nem publikált szerzőket, hogy közlésre szánt műveiket kinyomtatva, postai úton juttassák el a szerkesztőség címére.
Az elfogadott kéziratok szerzőit a küldeményhez mellékelt válaszbortétkban vagy a megadott e-mail címen értesítjük. Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 7–8. Telefon: 72/310–673),
a Nemzeti Erőforrás Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap és
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata támogatásával.
Felelős kiadó: a Jelenkor Alapítvány kuratóriumának elnöke.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél, www.posta.hu
WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen,
telefonon 06-1-767-8262 számon, levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu WEBSHOP-ban
(<https://eshop.posta.hu/storefront/>), 1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu
Belföldi előfizetési díjak: előfizetési díj félévre 7800,- Ft, egy évre belföldre: 14 300,- Ft;
a Magyar Posta Zrt.-nél külföldre: az aktuális díjszabás szerint.

Lapunk előfizethető közvetlenül a szerkesztőségen keresztül is.
Számlaszámunk: MBH Bank Nyrt. 50800111–11164573
Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.
Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécsset.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KASSÁK LAJOS ÉS A MA FOLYÓIRAT NEMZETKÖZI KAPCSOLATAIBÓL

A jugoszláv és a spanyol avantgárd (1921–1922)

Kassák Lajos író, költő és mozgalmászervező 1916-ban indította meg Budapesten a *Ma* című irodalmi és művészeti folyóiratát, amely rövidesen a magyar avantgárd mozgalom legfontosabb fórumává vált. Az első világháborút követő forradalmi időszakban a Kassák által vezetett aktivista csoport támogatta a Tanácsköztársaság kultúrpolitikáját, ennek következtében pedig 1919 második felében a mozgalom legtöbb tagja bécsi emigrációba kényszerült. Kassák 1920 tavaszától 1925 nyaráig Bécsben szerkesztette tovább a *Ma* folyóiratot, amely továbbra is magyar nyelven jelent meg, azonban a korábbi időszakhoz képest sokkal szélesebb nemzetközi horizonttal. Kassák a bécsi emigráció idején a *Ma* programjává emelte a nemzetközi avantgárd csoportokkal való kapcsolatépitést, így folyóirata az 1920-as évek első felében nemcsak a magyar, hanem az európai avantgárd író- és képzőművész csoportok előtt is ismertté vált. Az avantgárd folyóiratok ekkoriban szorosabb vagy lazább módon, de együttműködtek egymással. A szerkesztőségek ingyenesen küldték meg egymásnak újabb számaikat, rendszeresen közölték egymás szövegeit (sok esetben fordításban), valamint a folyóiratok illusztrációs anyagát is felajánlották partnereiknek. Kassák Bécsben nagy mértékben támaszkodott nemzetközi kapcsolataira, és a *Ma* 1923–1925 között a nemzetközi konstruktivizmus egyik legfontosabb folyóiratává vált. Ezt a folyamatot azonban egy hosszabb kereső, tapogatózó időszak előzte meg. Kassák számára 1920 és 1922 között a legfontosabb nemzetközi kapcsolódási pontok a francia és német dada mozgalom tagjai és folyóiratai voltak, de számos más lappal és csoporttal is kapcsolatokat épített ki, amelyek azonban kevésbé voltak hosszú életűek. Tanulmányomban ebből az időszakból rekonstruálom Kassák és a *Ma* kapcsolatait a jugoszláviai avantgárd csoportokkal – a *Zenit* folyóirat körével, valamint az újvidéki avantgárd művészek által kiadott *Út* folyóirattal –, valamint a spanyol avantgárdval Madridban az *Ultra* folyóirat körén, és Párizsban, a chilei származású költőn, Vicente Huidobrn keresztül.

Kassák és a jugoszláv avantgárd mozgalom: a *Zenit* és az *Út* folyóirat

A *Ma* 1921. júniusi számában jelent meg Boško Tokin összefoglalója az „új művészeti törekvésekről” Jugoszláviában, *Zenit*, *Zenitizmus* címmel. Tokin az első világháború után néhány évig Párizsban élt, majd 1920-ban tért vissza Jugoszláviába, ahol a belgrádi *Progress* (Halaadás) napilap, majd az 1921. februárban indított *Zenit* munkatársa lett kritikusként. Beszámolójában, amelyet főként a *Zenit*et szerkesztő Ljubomir Micić *Човек и уметност* (Ember és művészet) című manifesztumára támaszkodva írt, kifejtette, hogy a modern művészeti tö-

A tanulmány a Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – OTKA FK-139325 számú, *Kassák Lajos és Simon Jolán 1909 és 1928 közötti levelezésének digitális kritikai kiadása és a modernségkutatás új perspektívái* című kutatási projektjéhez kapcsolódóan készült.

rekvések között a *Zenit* jelenti Jugoszláviában az „új fázist”, és célja az „egységes, internacionális összmozgalom megteremtése”.¹ A folyóirat művészeti filozófiáját, a zenitizmust Tokin úgy határozta meg, mint ami „az expresszionizmusból indult ki, áthaladt rajta, s elérkezett az absztrakt, metakozmikus expresszionizmusig: a legmagasabb művészeti kifejezési formához”.² Tokin írása több éven át tartó szövetség kezdetét jelentette a *Ma* és a Zágribban, majd 1923-tól Belgrádban kiadott *Zenit* között, amely azonban nem volt előzmények nélküli.³ Tokin 1920 szeptemberében, *A magyar líra „aktívizmusa”* című cikkében mutatta be Kassák körét. „A magyar mozgalom társadalmi, politikai és irodalmi aspektusainak elemzése során Tokin az eredeti német expresszionizmusnál is többre értékelte azt, kifejezettebb forradalmisága, határozottsága és radikalizmusa okán” – írta Vida Golubović a két mozgalom kapcsolatát bemutató esszéjében.⁴ Kassák költészete mellett Tokin az ekkoriban a *Mában* publikáló felvidéki költő, Mihályi Ödön verseit emelte ki, és *Mindenkihez* (Svima) című költeményének szerb fordítását is közölte a kritikához kapcsolódóan.⁵

A két csoport között közvetlen kapcsolat is létrejött 1921-ben: Ljubomir Micić testvére, az író és képzőművész Branko Ve Poljanski (Branislav Micić) Bécsen keresztül utazott Berlinbe, hogy a frissen létrehozott *Zenit* ideológiáját hirdesse, miután az 1921 tavaszán kiadott ljubljana *Svetokret* című folyóiratának második számát már nem tudta megjelentetni. Bécsben a kortárs művészeti kiállítások látogatása mellett találkozott Kassákkal is, aki átadta neki az 1920-ban megjelent *Máglyák énekelnek* című verseskötetét. A találkozást követően Tokin vette fel levélben a kapcsolatot Kassákkal, aki már a *Zenit* harmadik, 1921. áprilisi számának megjelenése előtt elküldte a *Ma* aktuális számait a zágriai szerkesztőségnek.⁶

Tokin és Micić – Golubović által közreadott – levelezésében fedezhetők fel Kassák és a *Zenit*-kör további kapcsolatainak nyomai: Kassák a *Máglyák énekelnek* szerb fordításának elkészítésére igyekezett felkérni Tokint, amelyet a *Zenit* meg is hirdetett.⁷ Poljanski és Tokin Kassák mellett a fordítóként dolgozó bécsi költővel, Josef Kalmerrel is megismerkedett, akinek két verse jelent meg a *Zenit* 1921. tavaszi számaiban, német nyelven. A kétirányú kapcsolatot támasztja alá az is, hogy a *Zenit* nemzetközi társszerkesztője, Ivan Goll feltehetően az első megjelenést megelőzően megküldte Kassáknak a *Paris brennt* (Párizs ég) című hosszúversének egy részletét. A költemény 1921. szeptemberben jelent meg a *Zenit* különkiadásaként, Kassák azonban már Tokin esszéje mellett, a *Ma* júniusi számában közölte a vers egy részletét magyarul, *Gillotin* címmel.⁸ A *Zenit* következő számában, *A Ma és a magyar aktivista mozgalom* című cikkében Tokin azt hangsúlyozta, hogy Kassák és Micić mozgalma eszmeileg közel áll egymáshoz. „Törekvésük a miénkhez hasonló. Ők is a kiutat keresik” – írta. „Már őket sem elégtí ki az expresszionizmus. Nagyon radikálisan haladnak tovább. Egyre inkább a dadaista hangzás jellemzi őket. Az aktivista csoport

¹ Vidosava Golubović: A *Zenit* és a magyar avantgárd. In: Szerk. Sasvári Edit – Marinko Sudac: A kölcsönös hatások körei. A *Marinko Sudac Gyűjtemény*. Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum, Budapest, 2012, 36–55., 41.

² Bosko Tokin: *Zenit, Zenitizmus* (ford. ismeretlen). *Ma*, 6. évf. 7. szám (1921. június 1.), 100.

³ Bővebben lásd: Tyrus Miller: *Zenit in the Mirror of the Hungarian Avant-Garde*. In: Szerk. Borjan Jović – Irina Subotić: *Sto godina casopisa Zenit / A Hundred Years of the Zenit Magazine. 1921–1926–2021*. Galerija Rima, Beograd, 2021, 291–309.

⁴ Golubović, i. m., 37.

⁵ A vers a *Ma* 1920. júliusi számában jelent meg (5. évf. 4. szám). Tokin a fordítását a *Zenit*-ben is újraközölte: *Zenit*, 1. évf. 3. szám (1921. április), 5.

⁶ Vidosava Golubović – Irina Subotić: *Зенит 1921–1926 [Zenit 1921–1926]*, Народна библиотека Србије, Београд, 2008, 81.

⁷ Vidosava Golubović: *Писма Бошка Токина Љубомиру Мицићу [Bosko Tokin levelei Ljubomir Micićhez]*. Књижевна реч [Knjizevna recs], 9. évf. 1. sz. (1980), 152. A fordítást Kassák feltehetően a kéziratban addigra elkészült német változat alapján kérte.

⁸ Iwan Goll: *Gillotin*. Ford. Kassák Lajos, *Ma*, 6. évf. 7. sz. (1921. június 1.), 94.

roppant egységes, és ez adja erejét és hatékonyságát. [...] A *Zenit* és a *Ma* között számos hasonlóság és azonos vonás mutatkozik az új atmosféra megteremtésének tekintetében.”⁹ Kassák Lajosról, a mozgalom „lelkéről és szelleméről” azt írta, hogy „költő, regényíró, festő, aki szokatlanul erőteljes és határozott képversek szerzője. Szellemisége mindig korszerű. Szellemi és gondolati világát, indulatosságát és stílusát különösen merész csavarosság (»tournure«) jellemzi”. Mácza János, a *Ma* munkatársa a kolozsvári *Napkelet* című lapban közölt nagyjából ebben az időben terjedelmes beszámolót a zenitista mozgalomról, ahol szintén a *Mával* felfedezhető rokonságát emelte ki:

A mozgalom alapja az ideális anarchista világszemlélete és az aktivizmus. Nem a Kurt Pinthusék tudákosan lágy aktivizmusa, hanem inkább a magyaroké, akik szintén hirdetik, hogy: „legyetek könyörtelenek a jóságtokban”, ami a szeretetnek már teljes átértékelését jelenti, amikor a szeretet és gyűlölet alapján egyek és a gyűlölet csak egy formája a szeretetnek: „Ma az szeret, aki tesz: harcol, rombol és tagad.” A zenitista ezt úgy fogalmazná, hogy: ma az szeret, aki gyűlöl. Nem a céltalan, vagy az önös célok szolgálatába állított gyűlölettel, hanem céltudatosan: az emberért, az ember életmaximumáért, a zenitért.¹⁰

1. kép: Kassák Lajos: Linorez [Linómetszet]. *Zenit*, 2. évf. 15. sz. (1922. június), borító. Kassák Múzeum

⁹ Bosko Tokin: MA i madarski pokret aktivista [A Ma és a magyar aktivista költők]. *Zenit*, 1. évf. 6. sz. (1921. július), 12. Magyar fordítás: Golubović: i. m., 38–39.

¹⁰ Mácza János: A Zenitizmus. *Napkelet*, 2. évf. 17. sz. (1921. szeptember 1.), 1011–1014., 1012.

1921 és 1923 között a *Zenit* szerb fordításban közölte Kassák 8. és 31. számozott versét és *Képarchitektúra-kiáltványát*, valamint Kassák linóleummetszetes *Képarchitektúrája* került az 1922. júniusi szám borítójára. **(1. kép)** Kassák a *Ma* 1922. május 1-jei, emigrációs jubileumi számában közölte Micić 13. számú versét magyarul – a *Zenit*-szerkesztő felesége, Nina Naj (Anuška Micić) német fordítása alapján.¹¹ Micić 1921-ben kezdett Kassákhoz hasonlóan sorszámmal ellátott versciklusba, amely szerb nyelven jelent meg a *Zenit*-ben, illetve egyes versek német fordításban. Micić verseit a futurista *parole in libertà* (szabad szavak) elve alapján a *Worte im Raum* (Szavak a térben) alcímmel látta el, és a tipográfiai elrendezésnek is jelentős szerepet szánt. Ez a tipográfiai gondolkodás érzékelhető Micić *Üvöltés* című versén is, amelyet Gáspár Endre fordított le a *Ma* 1922. augusztusi számában, a *Zenit* német különszáma alapján.¹² Az eredeti német változatban megjelenik a Micić által ekkor formulázott *Barbargenie* (vagy Barbarogenije, „barbár géniusz”) kifejezés, amelyet Gáspár – ismeretlen okból – „metakozmosz”-ként fordított. A német különszámban volt olvasható Micić *Kategorischer Imperativ der Zenitistischer Dichterschule* (A zenitista költőiskola kategorikus imperatívusza) című kiáltványa, amelyben „Európa balkanizációja” mellett érvelt, mivel a balkáni „barbár géniusz” képes új erőt és új civilizációt elhozni a megfellekelt nyugati világ számára.

A *Ma* 1922. májusi jubileumi számában tűnt fel Kassák két további jugoszláviai kapcsolata is, egyikük Dragan Alexić, a *Zenit*-kör dadaista kritikusa és költője, akitől Kassák egy Kurt Schwitters által ihletett képverset közölt. **(2. kép)** Alexić 1920–1921-ben a prágai egyetemen tanult, ahol kapcsolatba került Karel Teige baloldali avantgárd mozgalmával is. 1921 nyarán tért vissza Zágrábba, később Bécsben meglátogatta Kassákot: feltehetően ekkor adta át neki a *Taba ciklon II.* kéziratát, amely költemény máshol nem jelent meg.¹³ Alexić az 1922. júniusban kiadott *Dada-Tank* című dadaista pamfletben is megemlítette, hogy a „dada tendenciákat mutató” *Mában* megjelent a „néger nyelven” írt költeménye.¹⁴ A következő, *Dada Jazz* című pamfletjében (1922. szeptember) Alexić szerb fordításban közölte Csont Ádám (Hidas Antal álneve) *Kivégeznek* című szintén futurista/dadaista hangvételű, bonyolult tipográfiájú versét, amely eredetileg a *Ma* 1922. májusi számában jelent meg.¹⁵ Alexić önálló kiadványainak megjelentésekor szakított a *Zenit*tal, és viharos fogadtatású dadaista matinékat szervezett Újvidéken, Eszéken, Vinkovciban és Szabadkán, 1922. június és október között.

¹¹ Ljubomir Micić: 13. vers. Ford. Kovács Kálmán, *Ma*, 7. évf. 5–6. sz. (1922. május 1.), 10. Forrása: Ljubomir Micić: 13 (*Worte im Raum*). Ford. Nina Naj, *Zenit*, 1. évf. 9. sz. (1921. november), 7–8. A *Zenit* májusi száma hirdette a *Ma* jubileumi számát, kiemelve Micić versét, valamint az ugyanott közölt Tatlin-reprodukciót. *Zenit*, 2. évf. 14. sz. (1922. május), 32.

¹² Ljubomir Micić: Üvöltés. Ford. Gáspár Endre, *Ma*, 7. évf. 8. sz. (1922. augusztus 30.), 59. Forrása: Ljubomir Micić: Dichter. Ford. Nina Naj, *Zenit*, 2. évf. 16. sz., „Deutsches Sonderheft” (1922. augusztus 11.), 43.

¹³ Jasna Jovanov: Dragan Aleksić, a képzőművészeti kritikus (1901–1958). *Helikon*, 63. évf. 1. sz. (2017), 73–81., 73–74.

¹⁴ *Dada-Tank*, 1. sz. (1922. június), 7. A folyóirat Kassák hagyatékában is fennmaradt: Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum (a továbbiakban: KM), ltsz. KM-1920.

¹⁵ A folyóirat Kassák hagyatékában is fennmaradt: KM, ltsz. KM-1835. Hidas Antalról lásd: Földes Györgyi: Csont Judith – Szántó Judit – Pál Judit: Egy munkásmozgalmi életút avantgárd vonásai. *Literatura*, 43. évf. 3. sz. (2020), 235–256.

2. kép: Dragan Alexić: Taba ciklon II. *Ma*, 7. évf. 5–6. sz. (1922. május 1.), 13. Kassák Múzeum

Micić 1924. áprilisban, már Belgrádban rendezte meg a *Zenit* első nemzetközi kiállítását a Stanković zeneiskola termében. A kiállítás részben nemzetközi felhívás alapján, részben pedig Micić korábbi években épített magángyűjteményén alapult – amelyet a *Zenit* folyóirat szerkesztőségi termében mutatott be Zágrábban, Belgrádban, majd később rövid ideig Párizsban is.¹⁶ A kiállítás névjegyzékét tartalmazó *Zenit*-szám alapján a kiállításon a magyar művészek közül Medgyes László egy, Moholy-Nagy László pedig négy művével szerepelt. Medgyes alkotása nem ismert, Moholy-Nagy négy papírra készített festménye ellenben fennmaradt Micić hagyatékában, és a belgrádi Szerb Nemzeti Múzeum gyűjteményébe került.¹⁷

A másik jugoszláviai referencia Kassák számára 1922. májusban a Csuka Zoltán által egy hónappal korábban, a vajdasági Újvidéken (Novi Sad, Szerbia) megindított aktivista folyóirat, az *Út* volt.¹⁸ A *Ma* jubileumi számában Kassák az egyik oldal margójára nyomtatta felhívását: „a MA testvérlapja az »Ut« megjelent Novisad”.¹⁹ Az *Út* folyóirat egyértelműen a *Ma* társfolyóirataként jött létre 1922 tavaszán. A szerkesztők által megfogalmazott programszövegben Kassákhhoz hasonlóan a nemzetköziséget hangsúlyozták: „poliglott

¹⁶ Прва Зенитова међународна изложба нове уметности / Première Zenit-Exposition Internationale de l'Art Nouveau [Az első Zenit-kiállítás az új művészetért]. Golubović – Subotić, i. m., 168–192.

¹⁷ Moholy-Nagy László: *Kompozíció kerékkal* (1921), *H-Rámpa* (1920), *Üvegarchitektúra* (1922), *A „Nagy kerék” vázlata* (1921–1922), Belgrád, Народни музеј Србије [Szerb Nemzeti Múzeum], ltsz. 1311–1314. Tihanyi Lajos három litográfiáját Micić párizsi tartózkodása idején kapta ajándékba, hagyatékából ezek is a Szerb Nemzeti Múzeum gyűjteményébe kerültek: Tristan Tzara (1924), Ivan Goll (1924), valamint Branko Ve Poljanski (1926) portréi (ltsz. 1309, 1910, 1838).

¹⁸ A folyóiratról lásd: Szerk. Utasi Csaba, utószó Bori Imre: *Márciusi zsoldár. A jugoszláviai magyar avantgarde költészete*. Forum, Újvidék, 1973, 550–566.

¹⁹ *Ma*, 7. évf. 5–6. sz. (1922. május 1.), 30.

területen élünk: itt kétszeresen szükség van a mi nemzetföltöttiségünk megdemonstrálására. Nem magyar kultúrát adunk, de kultúrát magyar nyelven! S művészet és kultúra ma már nemzetföltöttiek és az egyetemes irány felé haladnak”.²⁰ Kassák és Csuka feltehetően már az első szám megjelenését megelőzően kapcsolatba került egymással. Az *Út* első számában már hirdette a *Mát* és kiadványait, és Kassák a következő számba egy április 19-i keltezésű nyílt levelet küldött, amelyben üdvözölte az újvidéki aktivista csoport létrejöttét, és mint a *Ma* egyetlen magyar nyelvű társát nevezte meg Csuka folyóiratát:

A napok mint lehasznált képek poros, fekete keretekben úsznak el fölöttünk s három-négy esztendő óta a maguk lapja volt az első tűzoszlop, amely előtt kiviláglott tükörben láthatjuk magunkat és láthatjuk azzal, hogy nem akasztottuk magunkat szögre, jót cselekedtünk, azaz erőt demonstráltunk ott, ahol kórságos tunyaság kísért. Mi ott futottunk és zörögtünk a futás és zörgés kényszerével a magányosságban, néha szinte kétségbeeséssel s ma a szétáradás ezer lehetőségét érezzük és látjuk, hogy jelentkezett mellénk néhány fiatalember, akik ugyanazt a küzdelmet végigküzdötték önmagukban, s amikor ma mellénk állnak nem hasonlóságra nyegegetett fácskákat, hanem szabadon fejlett, önmagukat reprezentáló társakat kapunk bennük. Ez az ajándék váratlanul jött hozzánk és hisszük, hogy mégis megérdemletten és elmaradhatatlanul.²¹

A szellemi és művészeti kapcsolat ellenére Kassák az *Út*-csoport egyetlen szerzőjétől sem közölt verseket a *Mában*.²² A *Ma* mellett, Csuka Zoltán visszaemlékezése szerint, Kassákon keresztül kerültek kapcsolatba a *Zenittel* is: „a horvát avantgarderól, a zenitistákról [...] inkább a Bécsben élő Kassák Lajostól hallottunk, aki közelebbi kapcsolatban volt velük, mint mi, Novi Sadiak”.²³ A kapcsolatfelvételre már áprilisban sor került: az *Út* májusi számában a zenitista írók alkotásaiból közöltek egy szerb és magyar nyelvű antológiát, illetve a *Zenit* májusi számában Mester János 1922 című, magyar nyelvű programversében hirdette a három csoport egységét: „[...] mi Kassák Lajos és Ljubomir Micić / árnyéka alá okádtuk bánatunkat / szemünk egyglédába csavartuk velük / végtelen plusz vagyunk: / MA + UT + ZENIT = / MI UJ MŰVÉSZEK!”²⁴

Az *Út* Kassák lapjához hasonlóan rendszertelen időközönként jelent meg 1922 és 1925 között, és egyre inkább a konstruktivizmus irányába tekintett. Az 1923 áprilisában megjelent harmadik számban a berlini magyar műkritikus, Kállai Ernő írt áttekintést a kortárs konstruktivista művészetről, és itt jelent meg – magyar nyelven – a weimari Bauhaus hallgatóiból alakult K.U.R.I. („Konstruktiv – Utilitár – Racionell – International”) csoport kiáltványa is.²⁵ 1923. októberben a következő *Út* Molnár Farkas tervezte borítóval jelent meg, és tartalmában a helyi aktivista csoport szövegei és – részben konstruktivista – grafikai mellett a weimari magyar csoport szövegeit is hozta. **(3. kép)** Egy szerkesztői közlemény alapján Csuka és Molnár terve az volt, hogy az *Út* további számait felváltva

²⁰ [Csuka Zoltán]: Programm. *Út*, 1. évf. 1. sz. (1922. április), 19.

²¹ Kassák Lajos: Az *Út* embereinek. *Út*, 1. évf. 2. sz. (1922. május), 2.

²² Kassáktól a nyílt levél mellett csak a 49. számú vers jelent meg az *Út* háborúellenes antológia-számában: 3. évf. 1. sz. (1924. augusztus 20.), 2.

²³ Csuka Zoltán: Az expresszionizmus a jugoszláviai magyar irodalomban. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei*, 1. évf. 1. sz. (1969), 125–127., 125.

²⁴ Mester János: 1922. *Zenit*, 2. évf. 14. sz. (1922. május), 27.

²⁵ Bővebben lásd: Gergely Mariann: De Stijl kontra Bauhaus és a magyarok szerepe a Bauhaus konstruktivista fordulataiban. In: Szerk. Bajkay Éva: „A művészettől az életig.” *Magyarok a Bauhausban*. Janus Pannonius Múzeum, Pécs, 2010, 174–189.; Ferkai András: *Molnár Farkas*. Terc, Budapest, 2011, 88–97.

3. kép: Út, 2. évf. 2. (6.) sz. (1923. október). Borítóterv: Molnár Farkas. Kassák Múzeum

szerkesztik, és új „szintetikus laptípust” hoznak létre a Bauhaus építészeti elveinek kiterjesztésére a művészet valamennyi ágára.²⁶ Ez a folyamat – feltehetően az anyagi források hiánya miatt – félbeszakadt, ugyanakkor az *Út* következő, 1924. augusztusban megjelent száma tartalmazta az akkor már a Bauhaus professzoraként dolgozó Moholy-Nagy László rövid írását a fotogramokról egy reprodukcióval,²⁷ az utolsó, 1925. márciusi szám pedig Molnár Farkas fordításában közölte Hans Richter manifestumát és George Grosz önértelmező írását a berlini *G – Material zur elementaren Gestaltung* (*G – Anyag az elementáris formáláshoz*) című lap 1924. júniusi száma alapján.²⁸ Ugyanennek a számnak a borítójára került fel Berény Róbert bonmot-ja a *G*-ből: „Miután az újművészet átszenvedte az idegbajok minden válfaját, reméljük, hogy egy ideig meg leszünk kímélve minden új »izmus«-tól”.²⁹ Az idézet kapcsolódik a nemzetközi avantgárdban is jelentkező krízishez, amely 1924 körül az izmusok csődjét és „elpolgáriasodását” hirdette. Az *Út*-ban Arató Endre tematizálta ezt a kérdést, és arra az álláspontra helyezkedett, hogy az új művészetek csődje – értve ezen azt, hogy nem voltak képesek elhozni a várt társadalmi átalakulást – nem végleges vereséget jelent, hanem csak pillanatnyi állapot, amelyből az új művészet „el fog érkezni az élet minden területére”.³⁰

²⁶ *Út*, 2. évf. 2. (6.) sz. (1923. október). A lapszám egyetlen ismert példánya Kassák hagyatékából származik: KM, ltsz. KM-2523.

²⁷ Moholy-Nagy László: A fényképezéstől a fényalakításig. *Út*, 3. évf. 1. sz. (1924. augusztus 20.), 6–7.

²⁸ Hans Richter: *G. Zeitschrift für elementare Gestaltung*. Ford. Molnár Farkas, *Út*, 4. évf. 1. sz. (1925. március), 10. Forrása: Hans Richter, *G. G – Material zur elementaren Gestaltung*, 3. sz. (1924. június), 11–13., 11–12. Valamint: George Gross művészetéről. Ford. Sz. K., *Út*, 4. évf. 1. sz. (1925. március), 8–9. Forrása: George Groß. *G – Material zur elementaren Gestaltung*, 3. sz. (1924. június), 49–51.

²⁹ *Út*, 4. évf. 1. sz. (1925. március), címlap. Az idézet „Robert Berny” aláírással jelent meg. Forrása: *G – Material zur elementaren Gestaltung*, 3. sz. (1924. június), 51.

³⁰ Arató Endre: Az új művészetek csődje. *Út*, 4. évf. 1. sz. (1925. március), 2.

Kassák a *Ma* 1921. augusztusi számában közölte az első spanyol avantgárd verset: Humberto Rivas (Panderas) *Océán* című költeményét. A fordítást Gáspár Endre készítette a madridi *Ultra* című folyóirat május végi száma alapján. Ugyanennek a számnak a hátoldalán Kassák arról tudósított, hogy az 1921 elején indult spanyol lap több száma beérkezett a *Ma* bécsi szerkesztőségébe. A Humberto Rivas Panderas, Guillermo de Torre és Jorge-Luis Borges által vezetett ultraista mozgalom 1918-ban a korábbi izmusok – futurizmus, kubizmus és dadaizmus – meghaladásával és keveredésével jött létre, és egy új esztétikát hirdetett. Első fórumuk a Sevillában, majd Madridban kiadott *Grecia* folyóirat volt (1918–1920), ezt követte az *Ultra* (a lap által használt tipográfiával: *V-ltra*).³¹ (4. kép) Az *Ultra* alapvetően spanyol orientációjú volt, azonban számos külföldi avantgárd csoporttal tartott fenn kapcsolatot – elsődlegesen az olasz futuristákkal és francia kubistákkal. Közép-Európában a lengyel *Formiści* folyóirattal és csoporttal volt kapcsolatuk Tadeusz Peiperen keresztül, aki az első világháború alatt Spanyolországban élt és dolgozott. Az *Ultra* 1921. októberi számában a *Mát* is a *Formiści*hez hasonlították a spanyol lap szerkesztőit, amikor felhívták olvasóik figyelmét arra, hogy a bécsi folyóirat magyar fordításban közli az ultraista költőket.³² Ugyanebben a rövid hirdetésben olvashatjuk, hogy a *Ma* egy nagyszabású antológiát tervez kiadni, benne az ultraista alkotók verseivel. Ez alapján feltételezhetjük, hogy Kassák az *Új művészek könyve* antológiához kért levélben anyagokat az *Ultra* szerkesztőitől, és ebből a célból jutottak el hozzá a folyóirat 1921-es számai is.³³

Kassák hagyatékában, az *Új művészek könyvéhez* gyűjtött „Idegen fordítások – antológia anyag” feliratú mappában meg is találjuk a spanyol ultraisták Gáspár Endre által magyarra fordított verseinek reprezentatív gyűjteményét: Guillermo de Torre a mozgalom történetét és filozófiáját bemutató tanulmányát, valamint Eugenio Montes, Pedro Garfias, Gerardo Diego, Luciano de San-Saor, Humberto Rivas Panedas, Ernesto Lopez-Para, Juan Larrea, Joaquín de la Escosura és Tomas Luque egy-egy versét. Ezeket a szövegeket azonban Kassák és Gáspár nem az *Ultra*, hanem az olasz futurista mozgalom vezetője, F. T. Marinetti által kiadott római *Poesia* 1920. augusztus–szeptemberi számában megjelent ultraista antológia alapján választották ki.³⁴ A ciklusból Kassák egyedül Jorge-Luis Borges *Oroszország* című rövid költeményét közölte a *Ma* 1921. szeptemberi számában, az ultraista antológia

³¹ Szerk. Kutasy Mercédesz – Menczel Gabriella: *Non servoiam. A spanyol nyelvterület avantgárd programszövegei*. ELTE Spanyol Tanszék, Budapest, 2012, 8–9., valamint kiáltványok: 54–80.

³² „Ma. – Hungría. – Como su colega de Cracovia, esta revista húngara publica traducciones de poemas ultraistas que coaccionará en una copiosa antología universal que está preparando.” *Ultra*, 1. évf. 16. sz. (1921. október 20.), [3.]

³³ Kassákról az első spanyol nyelvű említést a kultúraközvetítő publicista, Révész Andor tette, aki 1919-ben a *Cosmópolis* című madridi irodalmi folyóiratban mutatta be a modern magyar irodalmat, azonban az ultraisták feltehetően nem ez alapján figyeltek fel a magyar aktivistákra. Lásd: Katona Eszter: Kassák Lajos és a magyar avantgárd spanyolországi recepciója. *Tiszatáj*, 71. évf. 12. sz. (2017), 141–154.

³⁴ Guillermo de Torre: *El movimiento literario Ultraísta de España* (A spanyol utilitarista mozgalom, tanulmány); Eugenio Montes: *Cabaret* (Kabaré); Pedro Garfias: *Primavera* (Tavas); Gerardo Diego: *Elemental* (Elemek); Luciano de San-Saor: *Nocturno de cristal* (Kristálynokturnó); J. Rivas Panedas: *Bengala* (Bengala); Ernesto Lopez-Para: *Estrellas* (Csillagok); Juan Larrea: *Nocturno* (Nokturnó); Joaquín de la Escosura: *Ocaso* (Napnyugta); Tomas Luque: *Luz de belleza* (Szépségfény). KM, ltsz. KM-an. 240–241. Luque verse az *Ultra* 1921. júniusi számából származik. Az *Új művészek könyvé*ről lásd: Csaplár Ferenc: A „Karaván”-tól az „Új művészek könyvé”-ig. In: Uő.: *Kassák körei*. Szépirodalmi, Budapest, 1987, 7–13.

4. kép: *Ultra*, 1. évf. 5. sz. (1921. március 30.). Borító: Grabado Barradas. Forrás: Monoskop

további verseit kéziratban hagyta.³⁵ A magyar avantgárd képviselői közül sem jelent meg semmilyen spanyol nyelvű fordítás, így nem véletlen, hogy Torre az 1925-ben megjelent *Literaturas europeas de vanguardia* (Az európai avantgárd irodalom) című kötetében csak az Ivan Goll 1922-es *Les cinq continents* (Az öt kontinens) antológiájában megjelent francia fordítások alapján írt röviden Ady Endre, Barta Sándor és Kassák költészetéről.³⁶

Kassák másik spanyol nyelvterületről érkező kapcsolata 1921-ben a chilei avantgárd költő, Vicente Huidobro volt. Huidobro 1916-ban érkezett Párizsba, majd 1918-ban Madridba, ahol kapcsolatba került az ultraista csoporttal, azonban eltérő művészettelfogásuk miatt rövidesen szakítottak egymással. Huidobro Párizsban a kubista és szimultaneista művészkörök tagja lett, Madridban pedig 1921-ben önálló folyóiratot alapított, hogy az ultraizmus szemben a „tisztá művészetet” célul kitűző kreacionista irányzatát népszerűsítse.³⁷ A *Creación* első száma Madridban jelent meg 1921. áprilisban, spanyol, francia, német és olasz szövegekkel (többek között Paul Dermée, Claire és Ivan Goll, Emilio Settimelli és Celine Arnauld írásaival), Arnold Schönberg egy kottájával és párizsi kubisták – Georges Braque, Albert Gleizes, Pablo Picasso, Juan Gris és Jacques Lipchitz – alkotásainak reprodukcióival.³⁸ Kassák és Huidobro 1921 során egészen biztosan közvetlen kapcsolatba került egymással, ugyanis Kassák a *Creación*-ban közölt szinte összes reprodukció nyomdai dűcát (korabeli kifejezéssel: kliséjét) kölcsönkapta a chilei költőtől.³⁹ Az

³⁵ A vers megjelenéséről az *Ultra* is hírt adott: „Publicaciones recibidas: [...] Ma. – Hungría. Traduce un poema de nuestro camarada Jorge-Luis Borges.” *Ultra*, 2. évf. 21. sz. (1922. január 1.), [3.]

³⁶ Guillermo de Torre: *Literaturas europeas de vanguardia*. R. Caro Raggio, Madrid, 1925, 364.

³⁷ Bővebben lásd: Martin Puchner: *Poetry of the Revolution. Marx, Manifestos, and the Avant-Gardes*. Princeton University Press, Princeton–Oxford, 2006, 166–175.

³⁸ A második és harmadik szám Párizsban jelent meg *Création* címmel, 1921. novemberben és 1924. februárban. A második számban Amédée Ozenfant és Charles-Édouard Jeanneret (Le Corbusier) purista csendéleteinek illusztrációi jelentek meg.

³⁹ A Fundación Vicente Huidobro (Santiago, Chile) munkatársainak információja alapján Huidobro hagyatékában nem maradtak fenn Kassákkal folytatott levelezésének nyomai, csak a *Ma* 1923. szeptemberi (9. évf. 1. szám) száma. Köszönöm Scholz László segítségét.

egyik kliséjét Kassák a *Ma* 1922. januári számában használta fel, amelynek nagyobb részét Kállai Ernő terjedelmes, *A kubizmus és a jövőendő művészet* című elemzése töltötte be. Kállai tanulmányában aprólékosan elemezte a kubizmus fejlődésének állomásait, és megállapította, hogy a francia festők eredményei követték ki az új, az építészet és a konstruktivitás felé induló generáció útját. A szám illusztrációi közül Pablo Picasso 1914–1915-ben festett kubista csendéletének reprodukciója azonos a *Creación*-ban megjelenttel.⁴⁰ (5. kép) Ezenkívül Fernand Léger 1919-es *Város* című festménye, valamint Albert Gleizes egyik manhattani képe jelent meg Kállai esszéjének illusztrációjaként. A *Creación* első számának két további kliséjét Kassák a *Ma* 1922. május 1-jei emigrációs jubileumi számában közölte: Jacques Lipchitz *Harlekin klarinétal* című 1920-as kubista szoborciklusának egyik darabját, valamint Albert Gleizes szintén 1920-ban készített freskótervét.⁴¹ Ugyanebben a számban Kassák Huidobro 1914 című versét közölte Barta Sándor fordításában az 1918-ban Madriban kiadott, francia nyelvű *Hallali* kötetből, amit feltehetően a *Creación*-számmal együtt kapott meg Kassák. 1923-ban pedig Illyés Gyula fordította le Huidobro *Torony* című versének francia változatát, ami szintén a *Creación* első számában jelent meg (kötetben csak spanyol változatban).⁴² Nem ismert, hogy Kassák és Huidobro a későbbiekben kapcsolatban maradtak volna, de a *Máiban* közölt anyagok alapján valószínű, hogy csak a *Creación* első száma jutott el Bécsbe.⁴³

5. kép: Pablo Picasso: Csendélet, 1914/1915. *Ma*, 7. évf. 2. sz. (1922. január 1.), 21. Kassák Múzeum

⁴⁰ *Ma*, 7. évf. 2. sz. (1922. január 1.), 21, valamint *Creación*, 1. sz. (1921. április), [16.]. A kliséjét Kassák később az *Új művészek könyvében* is felhasználta. A festmény ma a Columbus Museum of Art (Ohio) gyűjteményében található (ltsz. 1931.087).

⁴¹ Jacques Lipchitz szobra (*Arlequin à la clarinette*, 1920) ma magángyűjteményben található. A kliséjét Kassák később az *Új művészek könyvében* is felhasználta. Albert Gleizes festménye (*Espace rythmique selon le plan*, 1920) ma a Musée de Grenoble gyűjteményében található (ltsz. MG 2428).

⁴² Vicente Huidobro: *Torony*. Ford. Illyés Gyula, *Ma*, 9. évf. 1. sz. (1923. szeptember 15.), 10. Forrása: Vicente Huidobro: Clocher. *Creación*, 1. sz. (1921. április), [8.].

⁴³ Kiss Ferenc gyűjteményéből került a Kassák Múzeumba Huidobro 1921-ben Párizsban megjelent *Saisons choisies* című verseskötete, azonban nem ismert, hogy ez a kiadvány Kassák, Szegi Pál vagy Tiszay Andor gyűjteményéből származik.